

УДК 323.329(438)

Ryszard Radzik (Ришард Радзік)**ПОЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ –
ІДЕНТИЧНІСТЬ, ЗАСНОВАНА НА ТРАДИЦІЇ**

Стаття присвячена інтелігенції як соціальній верстві, специфічній для Центральної та Східної Європи. Автор простежує трансформації польської інтелігенції в контексті різного суспільного ладу впродовж XIX–XXI ст. (у період поділів Польщі, у міжвоєнному двадцятиріччі, у період ПНР, а також після суспільної трансформації 1989 р.) і відзначає зміни функцій, які ця верства виконує у нових реаліях.

Ключові слова: польська інтелігенція, національна ідентичність, етос, традиція, соціальна мобільність.

Радзік Р.**ПОЛЬСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ –
ИДЕНТИЧНОСТЬ, ОСНОВАННАЯ НА ТРАДИЦИИ**

Статья посвящена интеллигенции как социальному слою, специфическому для Центральной и Восточной Европы. Автор прослеживает трансформации польской интеллигенции в контексте различного общественного строя на протяжении XIX–XXI вв. (в период разделов Польши, в межвоенном двадцатилетии, в период ПНР, а также после общественной трансформации 1989 г.) и отмечает изменения функций, которые этот слой выполняет в новых реалиях.

Ключевые слова: польская интеллигенция, национальная идентичность, этос, традиция, социальная мобильность.

Radzik R.**POLISH INTELLIGENTSIA –
IDENTITY FOUNDED ON TRADITION**

The paper focuses on the intelligentsia as the status class which is specific to Central and Eastern Europe. The author traces transformations of the Polish intelligentsia under different social rules throughout the 19th to 21st century (in the period of Partitions, in the interwar period, in the Polish People's

Republic and after the 1989 social transformation) drawing attention to the changes of functions performed by this status class in the new realities.

Key words: *Polish intelligentsia, national identity, ethos, tradition, social mobility.*

На шпальтах наукових і публіцистичних видань у Польщі періодично відновлюється дискусія на тему інтелігенції. Чи ця верства досі існує, які вона проходить метаморфози, які функції виконувала в польському суспільстві колись, а які виконує сьогодні? Не підлягає сумніву, що інтелігенція була – якщо спростити, між січневим повстанням 1863 року та занепадом ПНР у 1989 році – головною соціальною верствою, яка формувала ідентичність поляків: національну, а значить і культурну. Можна припустити, що суттєві риси цієї верстви у ПНР, а тим більше після 1989 року, так сильно змінилися, порівняно з попереднім періодом, що стосування тієї ж назви до помітно відмінних соціальних явищ є не до кінця виправданим прийомом. Якщо інтелігенція, формуючи ідентичність поляків, апелювала до традиції, то середній клас, що поступово замінював її після 1989 року, принаймні значна його частина, зацікавлений традицією набагато меншою мірою.

Неодноразово підкреслювали, що інтелігенція Центрально-Східної Європи, особливо польська і російська, постала як верства, специфічна для цієї частини континенту, і не має відповідника на Заході. У Польщі XIX ст. вона формувалася в умовах поступового занепаду феодальних структур, гнітючої кількісної переваги плебейських верств, особливо селянства, відсутності власного, численного і заможного міщанства та буржуазії. Вона поставала в ситуації неіснування польської політично-адміністративної верстви, що визначало її ставлення до реально наявних державних структур, які сприймали як чужі. Вона формувала політичні цінності, але їй чужа була практика політичної діяльності, політичний реалізм, що характеризував середовища, які управляли власною державою. У соціальній структурі, деформованій щодо Заходу, польська інтелігенція формувалася як культуротворча і націєтворча верства. Польське суспільство, підтримуючи власну національну окремішність у модерному розумінні, у соціально-політичних реаліях періоду бездержавності було немовби приречене прийняти «провідну роль» інтелігенції в цьому процесі.

Понадкласовий солідаризм як суттєвий елемент поширюваної інтелігенцією ідеології виразно відрізняв цю верству від шляхти,

особливо зем'янства (яке підтримувало станово-класову дистанцію, утримуючи звичні зв'язки, що об'єднували її з селянством у маєткovi спільноти). Захищаючись від русифікації й германізації, інтелігенція відкидала вертикальний, класово і культурно ієрархізований устрій феодального суспільства і віддавала перевагу горизонтальним зв'язкам, що об'єднували суспільство, яке приймало класово егалітарну національну ідею. З простолюдом її об'єднували опосередковані, ідеологічні зв'язки.

Перехід у період бездержавності (особливо впродовж останнього півстоліття перед Першою світовою війною) від шляхетських еліт, які раніше творили політичну, понадетнічну національну спільноту, до інтелігенції, що конституювала націю в її модерному, культурному (мовно-етнічному) вимірі, спричиняло відповідні соціопсихічні наслідки, однак це не означало радикального порушення культурної тяглості еліт. Значна частина інтелігенції вела свій родовід від шляхти. «Адже пам'ятаймо, що ще на початку нашого сторіччя багато інтелігентів шляхетського походження на запитання про своє походження відповідали «шляхтич», а не «інтелігент». Для них несуттєвою здавалася позиція, професія, соціальна функція, зате суттєвою була ідентифікація з певним визначеним культурним надбанням» [5, с. 160]. Решта членів інтелігенції, хоч їхній вплив на формування нової верстви був значним, найчастіше намагалися асимілюватися з культурою середовищ із гербовим родоводом (це стосується передовсім територій під російською та австрійською анексією, а набагато меншою мірою території, анектованої Пруссією). Шляхта, що економічно занепадала, – як зем'янська, так і набагато численніша дрібна – емігрувала з сіл до міст, загалом вирізняючись якоюсь освітою, світськими манерами, часто багатопокілінневою сімейною традицією, часом свідомістю колишньої величі. Не володіючи капіталом – а водночас захищаючись від соціальної деградації – вона гуртувалася в ситуації занепаду станової системи навколо культурного ідентифікатора як такого, що дозволяв їй і далі культивувати почуття вищості щодо інших, та експонувала значення цього почуття не лише для себе, але й для всього суспільства. Культуротворча активність визначала сенс її існування як верстви. Буття інтелігенції залежало від прийняття іншими цінностей, які вона проголошувала, її суспільного бачення світу, національного етосу. Жодна верства не була так сильно і безпосередньо зацікавлена масовим поширенням витворів культури (раніше, особливо до

епохи Ренесансу, інтелектуали прямо-таки оберігали свої знання від інших).

Еволюція польських еліт від шляхти до інтелігенції означала водночас, у площині творення зв'язків, перехід від сусідства, що інтегрувало шляхту [18, с. 59–69], до салону, що об'єднував інтелігенцію. «Інтелігентський салон продовжував культурний стиль докапіталістичного поміщицького маєтку» [2, с. 80]. Незважаючи на ці зв'язки, сусідство і салон визначали значно відмінні суспільні явища. Шляхетські сусідські зв'язки, хоч і мали характер призначення, спіралися – що важливо – на ідеологічно трактований політичний ідентифікатор. (Шляхта, на відміну від інтелігенції, постала як стан, виділений з-поміж загалу на правовій основі, зосереджений навколо політичних привілеїв, хоч і шляхетство, як зауважує Анджей Зайончковський, було цінністю, яка на рівні почуттів переживалася передовсім у межах сусідства). Салон об'єднував розкидану в анонімному натовпі міста інтелігенцію в групу, що самопідтверджувала свої культурні функції. Роль інтелігента полягала у творенні і – частіше – поширенні цінностей усно і на письмі. Звідси необхідність обміну думками, потреба їх постійного «переживання» і конфронтації. На реальний світ інтелігент дивився крізь призму слів, ідей, візій. Творені концепції він підтверджував радше мисленневою спекуляцією, ніж відсиланням до практики. Він сприяв еволюції світу цінностей, охочіше поєднуючи їх із ідеєю розвитку, ніж значно більш консервативна шляхта. Інтелігенти оперували словом, вимагали підтвердження своєї інтелігентськості у безпосередніх контактах, на ґрунті товариських зв'язків з іншими інтелігентами. Не бажаючи піддатися соціальній деградації (що, однак, нерідко траплялося), вони певним чином немовби мусили стати інтелігентами. Їхня гордість, винесена з маєтків і шляхетських застінків, виражалася у місії ведення народу за собою; вона могла тривати у сприятливій суспільно-політичній конфігурації, коли народ відчував потребу в їхній творчості.

Інтелігенцію визначало розташування щодо інших верств та різнорідний комплекс характеристик, які зустрічаються серед інтелігентів (як групи) більш інтенсивно, ніж в інших середовищах. Освіта не визначала їхньої окремішності, хоч це була верства освічених людей. Якби це було так, то слід було б говорити про західноєвропейську інтелігенцію, а не про інтелектуалів. Хибною є точка зору, згідно з якою диплом інженера або офіцерські погони (у Другій Речі Посполитій) автоматично творили інтелігентів. Най-

частіше хтось ставав інженером, офіцером або дипломатом, тому що був шляхтичем, добре вихованою людиною, інтелігентом – у цьому полягала суть цього процесу, що, звичайно ж, не заперечує існування явища соціального просування вихідців із плебейських мас. Освіта створювала для них шанс на асиміляцію з інтелігентським середовищем, засвоєння його культури, сприйняття у цьому середовищі, що давало їм можливість виконувати інтелігентські функції (інакше кажучи, ставало умовою необхідною – хоч не завжди у формальному сенсі, себто у вигляді диплому – але недостатньою). Інтелігенцію характеризував відносно високий – порівняно з більшою частиною суспільства – рівень символічної культури, постшляхетський етос, традиції і смаки, ідеологічність категорій, у яких вона сприймала суспільство, а також – особливо серед її творчої частини – спосіб використання знань, схильність до відносно самостійного мислення. Virізняв її стиль життя і тип соціальної активності. Її постшляхетське середовище, завдяки усвідомленню колишніх прав, влади, іноді багатства (а значить заспокоєнню її цілком зрозумілої сфери психічних потреб) могло більше бути, ніж мати, присвячувати себе будіванню світу ідей, не трактувати поняття суспільного інтересу головним чином у інструментальних категоріях.

Важливим елементом інтелігентськості в розумінні соціальної верстви було те, що можна назвати «інтелігентським тигелем», – постійне зіткнення постав, поглядів та ідей. У ситуації свободи висловлювання думок, у тому числі радикальних, проявлялася не лише інтелектуальна мілкота. Повсюдною була інтелектуально репродуктивна активність – так часто бувало незалежно від часу і місця – але також поставали нові, вагомі цінності. Формуванню творчого нонконформізму сприяла наявна великою мірою навіть у період бездержавності економічна свобода інтелігентських середовищ, їхня помітна, хоч неповна, економічна незалежність від держави. Польська інтелігенція формувалася водночас в умовах ресентименту до загарбників (особливо російських), комплексу щодо аристократії, почуття культурної вишості, яка визначала її дистанційованість щодо простолюду.

* * *

Міжвоєнне двадцятиріччя було занадто коротким періодом, аби тодішня структура польського суспільства й етос його верств піддалися принциповій модифікації. Звичайно ж, нові реалії спричинили диференціацію інтелігенції; увиразнювалися професійні,

ідейні, політичні поділи. Переформовано було ставлення до держави, нарешті власної, що можна було спостерігати особливо під час Другої світової війни у поставах представників молодого покоління інтелігентів. «Коментатори помічають, – зауважує Пйотр Куляс, описуючи періодичне повернення у польському письменстві дискусій про метаморфози польської інтелігенції, – що інтелігенція початку періоду міжвоєнного двадцятиріччя мала ствердне ставлення до держави, яка має будуватися на засадах справедливості, з врахуванням голосу люду» [8, с. 30]. Поляризація суспільства була раптово ліквідована після 1944 р. в умовах несприятливого суспільного устрою, які призводили до того, що міські верстви, чия чисельність стрімко збільшувалася, абсорбували цінності, селекція котрих і з культури нижчих класів (верств), себто селянства, і з культури інтелігенції мала в основному негативний характер. Ліквідовано верству зем'янства, яка була численно невеликою, але упродовж століть творила польську культуру і – що найважливіше – забезпечувала її особливим типом духовного досвіду, можливим лише на цьому ґрунті, що визначав польськість на її найвищому рівні символічної культури. Надалі існують і будуть з'являтися в майбутньому видатні творці. Однак без вороття відійшли в минуле як світ, так і стилі культурного мислення не лише Міцкевича, Словацького і Красінського, але й пізніших Гомбровича та Мілоша. Відхід від Польщі культурно, етнічно й національно різнобарвних східних земель, так само, як і знищення світу шляхетських маєтків, дедалі більш відчутно тяжіє над польською культурою, підданою процесам уніформізації та плебеїзації¹.

Масовий вплив селянської й робітничої молоді до шкіл та університетів в умовах її політично обумовленої ізоляції від тієї частини довоєнної інтелігенції, яка пережила війну, призвів до перейняття новими середовищами інтелектуальних працівників частини елементів традиційної інтелігентської культури не через безпосередній контакт із цією верствою й поступову асиміляцію з нею людей, які піднімалися соціальною драбиною (як це було до війни), а через інтеріоризацію її продукту – системи цінностей, що міститься в польській літературі. Як слушно зауважує Даніель Бовуа,

---

¹ Термін (поняття) «плебейськість» (разом із його похідними) тут використано описовому, а не оцінювальному значенні, і стосується нижчих соціальних верств (класів).

«старою істиною є те, що польська культура, а значить і свідомість, була сформована літературою» [1, с. 114].

Механізм формування нової інтелігенції після Другої світової війни був іншим, ніж у період поділів Польщі. Інтелігенція XIX сторіччя значною мірою формувалася в умовах захисту шляхти, котра занепадала економічно, часто емігрувала до міст, щоб уникнути соціальної деградації. Вона гуртувалася навколо цінностей, винесених із рідного дому (модифікуючи їх), надаючи їм особливого значення у верстовому розумінні, а також відносячи їх до всього суспільства (нації). Виразно інші причини визначали формування інтелігенції періоду ПНР. Вона постала в результаті досить раптового процесу соціального просування представників нижчих класів, які дистанціювалися – нерідко лише вербально – від середовищ свого походження (всупереч намірам влади, котра прагнула створити «соціалістичну інтелігенцію», що класово солідаризувалася з народом і виростала з його культури). Якщо значна частина давньої інтелігенції, що мала шляхетний родовід, мусила змагатися з комплексами нижчості щодо більш знаменитих і титулованих представників гербових родів, охоче апелюючи до родинних зв'язків, то нова прагнула якнайшвидше забути про своє минуле, лікуючи комплекси походження почуттям дедалі більшого відчуження від середовища, з якого виросла. Таким чином, нова інтелігенція прагнула, відкидаючи культуру рідного дому, прийняти позицію і цінності своєї попередниці. До певної міри це був процес інтеріоризації міфу культурної еліти попереднього періоду – міфу все ще привабливого, особливо для представників народних мас періоду соціалізму, що піднімалися соціальними щаблями – у відриві від соціальної бази, що колись цю еліту формувала.

Інтелігенція як верства, яка занурена у світ ідей, трансформує його і до певної міри є його «продуктом», виразно відрізнялася щодо цього від середнього класу як типового складника модерної капіталістичної системи. Окремішність інтелектуального класу (нової інтелігенції) далі існувала; ця верства вже не належала ні до селянського, ні до робітничого класу, з яких походила, а на практиці, з огляду на відсутність середнього класу, не могла належати до жодного іншого. Вочевидь, описуване соціологами 80-х років XX сторіччя явище так званого соціологічного вакууму, яке полягає в ідентифікації поляків, з одного боку, з сім'єю, а з другого – з нацією і Церквою, за слабкості зв'язків середнього щабля, можна частково вважати наслідком наявної ще у XIX сторіччі поляризації

суспільства на плебейську більшість і відносно заможну й освічену меншість, при слабкості проміжних верств. Відсутність середнього класу полегшував цей спосіб самоокреслення, в тому числі схильність до сприймання суспільства в категоріях «ми» і «вони».

На внутрішній зміст поняття повоєнної інтелігенції, як і на її зовнішній образ, вплинув процес її етатизації. «Функціонер держави зобов'язаний до іншої лояльності, ніж лише лояльність щодо основних інтелектуальних цінностей» [16, с. 137]. Наслідки такого стану речей були тим більш значимими з огляду на те, що інтелігенція у своєму повоєнному вигляді була, у принципі, верствою *in statu nascendi*, у своєму інтелігентському вимірі позбавленою опертя на сімейну традицію і через це більш податною на нові, політично обумовлені ідеї, особливо якщо її переконували (не без успіху), що завдяки цим ідеям її члени досягли нового, вищого статусу. Радикально обмежене було явище, якому ми надали назву «інтелігентського тигеля».

Різниця між старою та пеенерівською інтелігенцією виникає також із характеру зв'язків між обома верствами. Ті, які об'єднували довоєнну інтелігенцію, мали навиковий характер (притаманний також селянським спільнотам), виникали з безпосередніх контактів у інтелігентських салонах, сильних і часто розбудованих сімейних зв'язків. Крім того, вони мали ідеологічний характер (чужий тодішнім селянам). Повоєнну інтелігенцію – атомізовану, етатизовану, внутрішньо сильно диференційовану, яка дистанціювалася від середовища свого походження, об'єднували слабші навикові, товариські зв'язки, натомість значною мірою вона існувала завдяки ідеологічному самоокресленню, інтеріоризації інтелігентського міфу, почуття місії. Її постійну диференціацію супроводжувало помітне упродовж тривалого часу явище самовідтворення. «До вищих навчальних закладів дістається лише 2,3% молоді, чії батьки мають неповну початкову освіту, – пише Галіна Найдуховська про останні роки ПНР, – початкову – 4,5%; базову професійну і неповну середню – 15,9%; середню – 26,9% і вищу – 57,36» [12, 118; цит. за: 9, 34].

Нав'язаний після війни лад характеризувався амбівалентним ставленням до інтелігенції. Його антиінтелігентськість виражалася в неприйнятті типово інтелігентських постав спротиву, різnorodності ідейних позицій. Був він натомість певним особливим чином проінтелігентський, створений первісно як ідейний конструкт, вираження тимчасового триумфу ідей над суспільними й економічними

ми реаліями, перемога мрій однієї з інтелігентських груп, втілених раніше на Сході за допомоги неосвічених народних мас. Частково всупереч своїм ідейним принципам влада, яка представляла цей лад, реалізувала принцип первинності волі над матерією. Експонувалася роль культури в суспільстві, однак досить чітко був визначений її змістовий канон. Піддана уніфікації й етатизації інтелігенція мала легітимізувати владу «авангарду нації» згідно з прийнятою нею системою цінностей. Коротко кажучи, значення культури під впливом нового ладу узгоджувалося з проінтелігентським баченням світу, натомість механізм творення цінностей і добирання офіційно поширюваних сенсів мали виразно антиінтелігентський характер².

Частину функцій старої інтелігенції – верстви, яка після війни дедалі більше диференціювалася, ставала менш виразною в ситуації послаблення класово-верстових поділів, слабше окресленою – перейняли, частково за західним взірцем, більш незалежні й краще освічені інтелектуали, котрі зосереджувалися здебільшого в університетах і не конче були інтелігентами у старому стилі (а часто ними не були). «“Буття інтелектуалом” виникає не з приналежності до певної соціальної групи, а з виконання певної функції. Виконання цієї функції чинить їх певною суспільною силою, яка в капіталізмі активна у творенні “загальної атмосфери сукупної ворожості до власного ладу” (тут можна було б запитати, чи тільки в капіталізмі). Функції інтелектуалів полягають у оперуванні словами і творенні різних словесних формулювань. Вони не беруть участі у практиці, тому також не беруть на себе жодної відповідальності» [16, с. 132]. Літератори стали священнослужителями слова, митці – священнослужителями знаків; обидва середовища – вартовими символічної культури, діапазон якої був чітко окреслений сталінською владою, що в пізніші роки поступово

---

² На це частково звертає увагу Пйотр Куляс: «Нарешті, – зазначає він, – попри наявну цензуру, загострення, ідеологічне значення робітників, культура в ПНР мала по суті інтелігентський характер. Інтелігентські професії та вища освіта мали великий престиж, але вже не конче економічний статус. У епоху ПНР інтелігенція постраждала від пауперизації, а заробітки її представників від сімдесятих років ХХ сторіччя систематично зменшувалися, хоч сама вона залишалася внутрішньо диференційованою в аспекті престижу, соціальних ролей і значення» [8, с. 32].

обмежувала свій контроль над культурою і її творцями. Піддана деідеологізації владна еліта, розчарована поставою інтелігенції й інтелектуалів, котрі використовували лібералізацію системи й дедалі більше різнилися своїми ідейними й політичними переконаннями, переставала надавати їм свою, завжди вибіркову, підтримку. Для деяких із них, наділених знаннями й самостійним мисленням, минуло достатньо часу, щоб вони були в стані апелювати до престолу в спільному бунті проти влади.

Інтелігентська схильність дивитися на світ крізь призму культури має комплексний, ідеологічний, візійний характер. Вона виражається у сприйнятті соціальної дійсності в категоріях, що більшою мірою приписуються лівим, ніж правим силам. Інтелігенція, а особливо «плебейська інтелігенція» кількох повоєнних десятиріч, постала в період стрімкого соціально-економічного, технічного і культурного розвитку. Для верстви, що формувалася в цих умовах, зміна ставала певною мірою цінністю самою в собі й виражалася в ідеї прогресу. Зем'янська шляхта мала частковий імунітет до лівих поглядів з огляду на свій зв'язок із господарством, маєтковою спільнотою. Частина інтелігенції, що з неї виводилася, поєднувала традиційну систему цінностей, отриману від сімейного середовища, із місією прогресу, яку їй нав'язувала нова суспільна ситуація. Повоєнна інтелігенція в переважній більшості вважала, що своїм соціальним просуванням завдячує реаліям нового суспільного ладу. Категорії соціальної лівиці були їй здебільшого близькі незалежно від ступеня прийняття нової політичної влади. Вона не спиралася на середовище свого походження, яке зазвичай дає почуття психічної впевненості в сенсі обстоювання незмінних цінностей. Сімейні зв'язки вона сприймала як позаінтелігентські (однак у цій позаінтелігентській площині вони зазвичай досі були міцними). Ці зв'язки не постачали ідейного змісту інтелігентськості, зате тяжіли над соціальним становищем нової верстви, інколи перероджуючись у комплекси. Нова інтелігентськість полягала в закоріненні в суспільстві не через середовище походження, а через перейнятий із книжок етос. Для плебейської інтелігенції, що формувалася в умовах стрімких соціальних змін, ідея прогресу співокреслювала її існування, надавала сенсу її окремішності. Порівняно зі своєю попередницею повоєнна інтелігенція була ще більш задивлена в майбутнє (і матеріальне сьогодні), ніж у минуле.

Наприкінці існування ПНР, у першій половині 80-х років, рівень заробітків інтелігенції (у широкому розумінні, включно зі

службовцями й адміністративними працівниками середньої ланки) не відрізнявся від рівня заробітків кваліфікованих робітників [4, с. 383 (таблиця 5)]. Звідси комплекс матеріальних нестатків і потреба маніфестації своєї культурної окремішності (культурної вищості), бажання бути кращим³. Однак реалії соціального родоводу й матеріального буття набагато більшою мірою визначали інтелігентські маси, ніж інтелектуально-інтелігентські еліти суспільства.

Після війни шляхом створення соціальної категорії під назвою «робоча інтелігенція» було формально запроваджено детермінанту інтелігентськості у верстовому й індивідуальному вимірі – освіту й професію. Деякі групи нової інтелігенції з її попередницею об'єднували переважно дипломи, що зберігалися в шафі (а специфіку тієї довоєнної верстви визначали ж зовсім не фахові знання). Статус вищої освіти був колись (а тим більш є тепер) слабким елементом творення зв'язків: більшою мірою ним є професія, але професії не створюють, а ділять інтелігенцію. У диференційованому середовищі людей праці з'явилися такі поняттєві курйози, як, наприклад, «технічна інтелігенція», що свідчить про відсутність відчуття традиційного поняття інтелігентськості, згідно з яким приналежність до групи інженерів, медиків чи вчителів не була важливою для цього поняття, не визначала його і була щодо нього вторинною. Незважаючи на це прийняття нової термінології видається можливим – однак тим більшою мірою, чим більш ми погодимося з фактом суттєвої зміни самого поняття інтелігенції.

Риси старої інтелігенції, значним чином обумовлені багатопокілінневою тяглістю тривання певного типу культури, на індивідуальному рівні часто сприймалися безрефлексійно. Лише процес відходження від них – наприклад, у результаті соціальної деградації, – який порушував почуття стабілізації індивіда в його психічному й соціальному вимірі, провокував до глибшої рефлексії. Для людей, які піднялися соціальними сходами, їхні нові інтелігентські риси були значно частіше предметом самоконтролю, були слабше інтеріоризованими й виражалися менш спонтанно, а більш свідомо

---

³ Павел Герц, закидаючи польському суспільству егалітаристські тенденції, не без рації стверджував майже три десятиріччя тому: «Небезпечною нагомість є гіпертрофія “колективізму” в частини інтелектуальної еліти. Спільні виступи професорів, митців і літераторів у справах, на яких вони недостатньо знаються, не раз бувають гротескними» [6, с. 62].

(якщо не сказати інструментально). Нові інтелігенти, експонуючи свою нову верстову приналежність, прагнули процес власного соціального авансу виразити в загально помітних цінностях, якими їх предки ніколи не володіли, але, безперечно, цінували: у матеріальних благах і владі. Вони ставали цінностями самими в собі. Лише їх досягнення збільшувало шанси на справжнє присвячення себе «громадському служінню». Це вимагало часу. Нова інтелігенція у своїх бажаннях і починаннях була роздерта між ідеєю «бути», що визначала її нову верстову приналежність, та потребою «мати», задоволення якої творило фундамент мислення про себе і діяльності в категоріях шляхетних гасел.

Умови післявоєнного суспільного ладу сприяли поширенню серед переселенців із сіл до міст ідеї рівності, що колись проголошувалася в межах шляхетського стану, а соціалізмом трактувалася як одне з ключових гасел; занепадала селянська працьовитість, поняття честі. Нова інтелігенція була верствою виразно менш активною, ніж колишня, і причини цього полягали як у її походженні (шляхетський активізм традиційно протиставлявся селянській пасивності), так і в умовах суспільного ладу.

* * *

Досить численні середовища людей, які наприкінці існування ПНР вважали себе інтелігентами, можна було б порівняти до множини у вигляді кола, невелике ядро якого зосереджувало досить вузьку групу людей, що були близькі за своїми ознаками до традиційної інтелігенції, безпосередньо з неї походили або досить добре з нею асимілювалися. Переважна більшість решти кола охоплювала маси людей розумової праці, яких разом із віддаленням від ядра характеризує зменшення концентрації рис, що вважаються традиційно інтелігентськими, та зближення з іншими соціальними верствами, розчиняння у них. А отже, про дедалі більш внутрішньо диференційовану інтелігенцію ми могли вже тоді говорити як про цілість лише в типологічному значенні, адже на практиці мали справу з соціальною тяглістю її ознак, відсутністю чи радше слабкістю – набагато виразнішою, ніж до війни – бар'єру, який виразно відділяв би цю верству від інших. Поняття інтелігентськості піднімало соціальний престиж, було привабливим особливо в повоєнній ситуації відсутності буржуазії, аристократії та заможного міщанства. Того, хто не був інтелігентом, формально зараховували до робітників або селян. Післявоєнний механізм плебеїзації інтелігенції набув настільки масового характеру, що значною мірою

наново визначив поняття цієї верстви. Зосередження на ньому в цій праці не означає, що середовища старої інтелігенції цілком зникли. Але якщо нова верства переймала створений колись світ цінностей за посередництвом книжок, то середовища, які виводилися безпосередньо з традиційної інтелігенції, через безпосередні контакти, а з часом під впливом масової культури частково асимілювалися з культурою мажоритарних груп людей розумової праці (вихідців із народу)⁴. Однак вони збереглися й досі відіграють значні ролі у польській політиці та культурі [11, 8–9]⁵.

Реальний соціалізм, попри модернізацію польського суспільства, продовжив у Польщі мислення про світ у категоріях – принаймні, частково – традиційних. Він послабив пробивання привабливої, особливо для простолюду, масової культури, яка нищить інтелігенцію, загалом інфантилізує культуру. Явище інтелігентськості занадто сильно закорінене у польському суспільстві, його культури, щоб його швидко викоринити.

Перехід після 1989 року із ситуації підпорядкування цінностям, культурним взірцям та візіям, притаманним значною мірою російському культурному ареалу, до західної цивілізації, складовою частиною якої Польща була від самого початку й мала сильне почуття приналежності до Заходу, був переходом до світу свободи і демократії, який росіянами ніколи масово не сприймався, а водночас вступом у реалії вільноринкової, капіталістичної економіки зі всіма цього плюсами й мінусами. Нові реалії уможливили відносно численним середовищам (у тому числі нижчим верствам) вступ до світу грошей і масової культури. Інтелігентський (інтелектуальний) світ слів і друку замінюється плебейським світом зображень. Інтелігенція атомізувалася (згідно з тенденцією, що охопила все суспільство), ще за ПНР у забуття відійшов світ салонів, а отже,

---

⁴ Нещодавно з'явилася цікава праця, метою якої, як зазначають автори, «є спроба з'ясувати роль шляхетської спадщини у формуванні польської громадянської моделі та опис значення цієї спадщини й середовищ, які її плекали, для інших соціальних груп у Польщі, особливо для інтелігентської еліти» [15, с. 7]. Про молоду інтелігенцію написав працю П. Куляс [7].

⁵ Автор представляє шляхетсько-буржуазно-міщанські родоводи високих представників владної верхівки після 2015 року, натякаючи, що в цій команді концентрація таких постатей, цілком імовірно, не менша, ніж у попередніх урядах.

суттєво змінилися зв'язки, які об'єднували цю верству. Сьогодні інтелігент конфронтує переваги свого інтелекту з комп'ютером і дедалі рідше окреслює свою інтелігентськість через безпосереднє, щоденне сприйняття групою. «Ганна Пальська писала, – резюмує Пйотр Куляс текст польської дослідниці інтелігенції, базованій на емпіричних дослідженнях, – що серед інтелігентів дев'яностих років почуття місії було забуте, на зміну заангажованості прийшло зосередження на професійній кар'єрі, індивідуалізм витіснив спільнотність, освіта стала цінністю інструментальною, а престиж дедалі частіше виражався розмірами статків» [8, 37; автор посилається на: 13, 325–358].

Інтелігентські середовища були завужені у своєму ядрі передовсім до людей, інституційно пов'язаних із наукою і культурою. Послабились і часто були переформульовані виконувані ними функції: культуротворча (перед лицем витіснення високої культури низькою, масовою), а особливо націєтворча. Зменшення значення останньої було результатом почуття відновлення поляками повної незалежності та ідейних течій, які діставалися з західної частини континенту. Середній клас, що формувався впродовж майже трьох останніх десятиріч (захоплюючи значну частину давнішої інтелігенції), є не веберівським станом, а класом. Його об'єднує ставлення до грошей, а не почуття місії. У нових реаліях прогрес означає нерідко вульгаризацію розкоші, а ідея «кінця віку ідеологій» оприявнюється в убогості світу ідей. Інтелігенція натомість проходить через дедалі більші ідейні поділи.

Як зауважує на зламі 2017 і 2018 років Пйотр Куляс, «тема інтелігентськість періодично повертається до дискусії, останнім часом навіть частіше. При сьогоднішніх політичних суперечках і способах здійснення політики, що деякими інтелігентами сприймаються як обмеження їхньої автономії, вона стає навіть виразнішою. А отже, помічаємо, що частина виступів проти сьогоднішньої політичної влади виникає з почуття захисту власної автономії. Ми, однак, вважаємо, що за цим ховається суттєвіша проблема в рамках самої інтелігенції, яка, з одного боку, полягає в ототожненні її ролі з захистом польськість, з апологією спільноти в національному розумінні, а навіть національного егоїзму, а з другого – у спротиві щодо подібних уявлень. Іншими словами, це суперечка про спосіб розуміння і роль інтелігенції, тому вона має радше культурну, ніж інституційну форму» [8, с. 17].

Значна частина новопосталого середнього класу, а навіть інтелігенції (переважно родом із ПНР) має почуття досягнення успіху після 1989 року не завдяки спіранню на простолод і прийняття ним обох середовищ, як це було у випадку старої інтелігенції, а завдяки зв'язкам із Заходом, вступу до Європейського Союзу, перейняттю тамтешніх ідейних течій. Почуття національної безпеки, системної (політичної) свободи, а отже, відкритості на зовнішній світ, у поєднанні з напливом привабливої західної масової культури (доступністю тамтешніх мас-медіа), не кажучи вже про нові шляхи просування соціальними сходами, опертого на грошах, призвело до зниження привабливості інтелігенції як верстви і несених нею цінностей та культурних взірців, як і виконуваних нею функцій та соціальних ролей. «Нові адепти вищих навчальних закладів уже не асимілюються з колишнім культурним взірцем (зрештою, який він?), зате – згідно зі своїми прагненнями, з панівною індивідуалістичною орієнтацією і всюдисущим споживацьким інстинктом – хочуть зіпнутися до середнього класу. Вже не традиція визначає стиль життя чергових випускників вищих навчальних закладів, а цілком нові моди, культурні орієнтації» [17, 183]. На відміну від ПНР, університетська освіта в наш час не стає для молодого покоління перепусткою до інтелігентськості, бо переважна більшість молодих поляків і не проявляє таких прагнень.

Спрощуючи: якщо стара інтелігенція періоду поділів Польщі черпала свою культуру з традицій рідного дому, а нова пеенерівська – із книжок, написаних попередньою інтелігенцією, то значна частина успішних середовищ епохи капіталізму бачить джерелом культури відсилання до реалій західного світу, при цьому розриваючи свій зв'язок зі значною частиною суспільства й нерідко проявляючи до неї нехоть, а навіть зневагу [див. 10, 4]. Це, безперечно, одна з причин помітного наприкінці другого десятиліття XXI сторіччя конфлікту в польському суспільстві⁶.

Польська інтелігенція була у своїй первісній формі наслідком запізнення індустріалізації польського суспільства, браку (слаб-

---

⁶ «Професор Ядвіга Станішкіс стверджує, що: “інтелігенти у політиці дратують, але, принаймні, не мають статусних проблем. Польською проблемою є напівінтелігенти в політиці, бо вони постійно мають почуття, що з однаковим успіхом можуть піти і вгору, і вниз, тож постійно мусять собі доводити, що є важливими, сильними, справними”» [14, с. 12].

кості) міщанства, натомість сильної позиції шляхти й відсутності власної держави. А отже, у цілком нових умовах останньої чверті століття, які нагадують західні реалії, зрозуміло, що ця верства зазнає або переформовується. Вона стає дедалі більше експертською, такою, що описує й досліджує (науково), також заангажованою політично, а дедалі менш місійною. Середовища, називані раніше інтелігенцією, після 1989 року поступово відмовляються від традиційно приписуваного їм етосу і проходять усе більшу професіоналізацію, частково втворюючи в себе культуру, яку приписують західному «новому середньому класу» [див. 3, 25–45]. Своєю чергою, середній клас, що формується у Польщі, насичується – особливо у своїх краще освічених фрагментах – інтелігентською культурою (зокрема взірцями поведінки). Оскільки інтелігенція, професіоналізуючись, втрачає свій традиційний етос, почуття місії (національної, меншою мірою культурної), вона стає сукупністю різних професійних середовищ, по-різному розташованих на шкалі таких ресурсів, як престиж, влада, прибутки (а навіть знання).

Нові реалії спричиняють трансформації ідентичності поляків. Досить раптове порушення традиції, популяризоване середовищами людей успіху (фінансового, політичного, культурного), викликало опір значної частини суспільства. Натомість зниження значення інтелігенції супроводжується дедалі більшою помітною присутністю в суспільному житті – за західним зразком – інтелектуалів (котрі, якщо порівнювати з інтелігенцією, творять більш ідеєтворчі й водночас більш схильні до спротиву середовища). Вони переносили й переносять на політичний ґрунт індивідуалізм як рису, що протиставляється вмінню діяти колективно, яке характеризує модерний менеджеризм (у тому числі політичний). Культурне священнослужіння вони намагаються замінити політичним, незрідка віддаючи перевагу формі над змістом, слову над соціальним фактом. Ідею понадкласового солідаризму вони поєднують із почуттям власної культурної (інтелектуальної) вищості. Трансформації соціальної структури супроводжуються, звичайно ж, трансформаціями ідентичності польського суспільства. Завуження інтелігентськості, а принаймні її виразне перетворення як верстви, що конструює ідентичність поляків, особливо на національному рівні (який охоплює також вищу культуру), призводить – поруч із іншими причинами – до формування плинних ідентичностей, що послаблюють спільнотність польського суспільства. Наслідки цього

стану речей є предметом гострих суперечок польських інтелектуальних і політичних еліт, заслуговують на окремий розгляд.

З польської переклав Андрій Савенець

Література:

1. Beauvois D. Trzeba o tym mówić / Rozmowa z prof. Danielem Beauvois; [rozmowę przeprowadził] Stanisław Bereś // *Zeszyty Literackie*. – 1990. – Z. 31. – S. 108–118.
2. Chałasiński J. Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej / Józef Chałasiński. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1958. – 208 s.
3. Domański H. Czym jest «stara» i «nowa klasa średnia» i czy są one w Polsce? / Henryk Domański // *Promocja Zdrowia. Nauki Społeczne i Medycyna*. – 1997. – Nr 10–11. – S. 25–45.
4. Domański H. Klasa robotnicza w tle innych klas / Henryk Domański // *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*. – 1998. – Z. 3–4. – 373–395.
5. Gella A. Naród w defensywie. Rozważania historyczne / Aleksander Gella. – Londyn: Veritas, 1987. – 204 s.
6. Hertz P. Stary nowy świat / Rozmowa z Pawłem Hertzem; [rozmowę przeprowadził] Rafał Matyja // *Polityka Polska*. – 1990. – Nr 3. – 61–63.
7. Kulas P. Inteligenckość zaprzeczona. Etos i tożsamość młodych inteligentkich elit / Piotr Kulas. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017. – 448 s.
8. Kulas P. Początek końca. Analiza debat o przeobrażeniach inteligencji po 1989 roku / Piotr Kulas // *Od inteligencji do postinteligencji* / Red. P. Kulas i P. Śpiewak. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018. – S. 19–51.
9. Libiszowska-Żółtkowska M. Postawy inteligencji wobec religii. Studium socjologiczne / Maria Libiszowska-Żółtkowska. – Warszawa: IFiS PAN, 1991. – 229 s.
10. Maciejewski J. Cham nie daje o sobie zapomnieć / Jan Maciejewski // *Rzeczpospolita. Plus Minus*. – 2018. – Nr 4 (3 lutego). – S. 4–6.
11. Minakowski M. J. Ministrowie z rodowodem / Marek Jerzy Minakowski // *Rzeczpospolita. Plus Minus*. – 2018. – Nr 4 (3 lutego). – S. 8–9.
12. Najduchowska H. Polscy studenci lat osiemdziesiątych / Halina Najduchowska // *Dydaktyka Szkoły Wyższej*. – 1987. – Nr 1. – S. 115–135.
13. Palska H. Między etosem inteligentkim a etosem klasy średniej? Styl życia a system wartości polskiej warstwy wykształconej w okresie transformacji systemowej / Hanna Palska // *Inteligencja w Polsce. Specja-*

liści, twórcy, klerkowie, klasa średnia? / Red. H. Domański. – Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2008. – S. 129–159.

14. *Polityka i obyczaje* // *Polityka*. – 1993. – Nr 22. – S. 12.

15. Smoczyński R. Totem inteligencji. Arystokracja, szlachta i ziemiaństwo w polskiej przestrzeni społecznej / Rafał Smoczyński, Tomasz Zarycki. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017. – 304 s.

16. Szczepański J. Intelktualiści / Jan Szczepański // *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze* / Red. A. Kłoskowska. – Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1991. – S. 127–142.

17. Śpiewak P. Między indywidualizmem a niezależnością / Paweł Śpiewak // Domański H. *Polska. Jedna czy wiele?* / H. Domański, A. Rychar, P. Śpiewak. – Warszawa: Trio, 2005. – S. 143–195.

18. Zajączkowski A. Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce: ideologia a struktury społeczne / Andrzej Zajączkowski. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961. – 118 s.